

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Specijalna edukacija
i rehabilitacija DANAS

Zbornik radova

10th INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCE

Special Education
and Rehabilitation TODAY

Proceedings

Beograd, 25–26. oktobar 2019. godine
Belgrade, October, 25–26th, 2019

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET ZA
SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
Beograd, 25–26. oktobar 2019. godine

ZBORNİK RADOVA

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
Belgrade, October, 25–26th, 2019

PROCEEDINGS

Beograd, 2019.
Belgrade, 2019

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
BEOGRAD, 25–26. OKTOBAR 2019. GODINE
ZBORNİK RADOVA

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
BELGRADE, OCTOBER, 25–26th, 2019
PROCEEDINGS

IZDAVAČ / PUBLISHER

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

ZA IZDAVAČA / FOR PUBLISHER

Prof. dr Snežana Nikolić, dekan

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Prof. dr Mile Vuković

UREDNICI / EDITORS

Prof. dr Vesna Žunić Pavlović

Prof. dr Aleksandra Grbović

Prof. dr Vesna Radovanović

RECENZENTI / REVIEWERS

Prof. dr Ranko Kovačević, prof. dr Vesna Bratovčić

Univerzitet u Tuzli – Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Tuzla, BiH

Prof. dr Viviana Langher

Università Sapienza di Roma – Facoltà di Medicina e Psicologia, Roma, Italia

Prof. dr Branislava Popović Čitić, doc. dr Slobodan Banković, doc. dr Ljubica Isaković

*Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija*

LEKTURA I KOREKTURA / PROOFREADING AND CORRECTION

Maja Ivančević Otanjac, predavač

DIZAJN I PRIPREMA / DESIGN AND PROCESSING

Mr Boris Petrović

Biljana Krasić

Zbornik radova biće publikovan u elektronskom obliku CD

Proceedings will be published in electronic format CD

Tiraž / Circulation: 200

ISBN 978-86-6203-129-7

Objavlјivanje Zbornika radova podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i
tehnološkog razvoja Republike Srbije.

PROCENA NEGATIVNIH POSLEDICA RAZVODA NA MALOLETNU DECU I MOGUĆE INTERVENCIJE*

Danka Radulović** Natalija Ignjatović

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija

Zbog rapidnog povećanja stope razvoda brakova u savremenom društvu, sve se veći broj maloletne dece suočava sa posledicama ovog stresnog životnog događaja. Stoga su u radu, na bazi analize relevantne empirijske građe, razmotreni negativni efekti razvoda na decu, faktori maladaptacije i moguće intervencije. Rezultati istraživanja, i pri kontroli varijabli u periodu pre razvoda roditelja, sistematski ukazuju na dva i po puta češću pojavu biheioralnih, emocionalnih, psihosocijalnih, akademskih i drugih problema prilagođavanja kod dece i adolescenata čiji su roditelji razvedeni u odnosu na one iz nerazvedenih brakova (25% : 10%). Brojne studije dosledno potvrđuju da su dugoročni negativni efekti razvoda najviše povezani sa poremećajima u ponašanju, impulsivnošću i delinkvijencijom dece, a potom i sa depresijom, anksioznošću, niskom samoprocenom, problemima u odnosima dece sa roditeljima (posebno sa roditeljem sa kojim ne žive), vršnjacima i figurama autoriteta, kao i sa nižim školskim postignućem, napuštanjem škole i drugim problemima (npr. sa tri puta češćim adolescentskim trudnoćama). U radu su izdvojeni empirijski verifikovani činioci značajni za predikciju dugoročno nepovoljnih posledica razvoda na dete (karakteristike deteta, odnos deteta i roditelja, konflikti među roditeljima, starateljstvo i kvalitet kontakta sa odsutnim roditeljem, novi brak roditelja i sl.), kao i pojedinačni faktori rizika i zaštite važni za predviđanje (ne)prilagođenosti. Takođe su prezentovane intervencije u radu sa decom, roditeljima i u zajednici, uz analizu raspoloživih istraživačkih nalaza o njihovoj efikasnosti. Zaključeno je da se okolnosti i negativne posledice razvoda, proaktivni i riziko faktori moraju pažljivo individualizovano procenjivati imajući u vidu specifične potrebe pojedinačnog deteta, kako bi se obezbedila adekvatna intervencija. Razvod roditelja je za decu težak i bolan proces bez obzira na

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektima „Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije“ (br. 47008) i „Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije“ (br. 47011), koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** dankamr@gmail.com

njihov uzrast, te se može očekivati da period prilagođavanja traje dve godine. Generalno, povoljnije efekte imaju intervencije usmerene na redukciju roditeljskih konflikata i promociju bliskosti dece i oba roditelja, poput medijacije, kao i suportivni programi u školama.

Ključne reči: deca, adolescenti, razvod, maladaptacija, intervencije

Uvod

Zahvaljujući stalnom povećanju inače visokih stopa razvoda brakova u svetu i kod nas, značajno se uvećava broj dece koja su pre punoletstva suočena sa stresnim posledicama razvoda roditelja. U Srbiji je samo u 2018. godini razvedeno 9995 brakova (8% više u odnosu na 2017.), pri čemu je 53% sa barem jednim detetom (RZS, 2019). Zato je u radu razmotrena empirijska argumentacija relevantna za sagledavanje negativnih efekata razvoda na decu, za procenu faktora rizika maladaptacije i odabir prikladnih intervencija.

Negativni efekti razvoda na decu

Mada ima dece koja uspešno prevladavaju krizu zbog razvoda roditelja, brojne studije dokazuju da kod većine razvod rezultuje ozbiljnim psihosocijalnim, obrazovnim i dr. problemima, a nekada i dugoročnom neprilagođenošću.

Neposredno po razvodu uobičajeno se javljaju emocionalni distres i problemi u ponašanju uključujući: zbunjenost, odbojnost prema članovima porodice, bes, neposlušnost, agresiju, anksioznost, depresivno raspoloženje, žaljenje i osećanje krivice (Fagan & Churchill, 2012; Hetherington, Stanley-Hagan, & Anderson, 1989). Dok 75-80% dece i adolescenata dve godine nakon razvoda uspeva da se adaptira i vrati normalnom funkcionisanju, kod oko 25% problemi u prilagođavanju perzistiraju i u odraslom dobu (Amato, 2003). Studije dosledno potvrđuju da su bihevioralni, emocionalni, psihosocijalni, akademski i dr. problemi dva i po puta češći kod dece i adolescenata čiji su roditelji razvedeni u odnosu na one iz očuvanih brakova (25%:10%) (Amato, 2010; Hetherington, 1999; Kelly & Emery, 2003). Ovaj rizik ostaje skoro isti i pri kontroli demografskih i socioekonomskih varijabli (Zill, Morrison, & Coiro, 1993).

Meta-studije potvrđuju da su dugoročni negativni efekti razvoda najviše povezani sa eksternalizovanim problemima (Amato, 2001; Amato & Keith, 1991). Rizik za razvoj poremećaja u ponašanju kod dece razvedenih roditelja trostruko je veći u odnosu na decu nerazvedenih (Kessler, Davis, & Kendler, 1997). Na školskom uzrastu najizraženiji bihevioralni problemi ove dece su: agresija, neposlušnost, impulsivnost, gubitak samokontrole, izlivi besa, krađe, učestvovanje u tučama, lomljenje stvari i laganje (Clarke-Stewart & Brentano, 2006). Adolescenti iz razvedenih brakova znatno češće: učestvuju u krađama, destrukciji školske imovine, beže od kuće, puše, opijanju se, koriste droge, nanose telesne povrede drugima i hapšeni su (Juby Farrington, 2001; Price & Kunz, 2003).

Razlike između grupa nađene su i u pogledu internalizovanih problema, iako su nalazi istraživanja manje dosledni, a dobijeni efekti niži (Lansford, 2009). Podmladak iz razvedenih porodica pokazuje više simptoma anksioznosti i depresije (Strohschein, 2005), a najveći rizik za razvoj depresije nađen je kod adolescentnih devojčica (Oldehinkel, Ormel, Veenstra, DeWinter, & Verhulst, 2008). Kod dece i adolescenata razvedenih roditelja znatno su češći pokušaji suicida, i to ne samo kod dečaka, kako se ranije mislilo, već i kod devojčica (Lizardi, Thompson, Keyes, & Hasin, 2009). Kod njih je i samoprocena, takođe, značajno niža (Sun & Li, 2002).

Na psihosocijalnom planu razvod rezultira umenjenjem bliskosti dece sa roditeljima (naročito onim sa kojim ne žive) (King & Sobolewski, 2006), povišenom hostilnošću prema roditeljima, vršnjacima i figurama autoriteta i socijalnim povlačenjem (Kelly, 2000). Adolescenti iz razvedenih brakova imaju manji broj prijatelja, žale se na izostanak podrške, a strah od vršnjačkog odbacivanja kod njih je duplo češći nego kod onih iz nerazvedenih brakova (Fagan & Churchill, 2012).

Razvod je dosledno, značajno povezan sa nižim školskim postignućem i pri kontroli nivoa obrazovanja roditelja i porodičnih prihoda (Manning & Lamb, 2003; Jeynes, 2012). Poter (Potter, 2010) i Arks (Arkes, 2015) nalaze da deca i adolescenti iz razvedenih brakova i pre separacije slabije čitaju i rade zadatke iz matematike od svojih vršnjaka, ali se ova razlika značajno povećava nakon razvoda. Najčešći pokazatelji pogoršanja školskog funkcionisanja u istraživanjima su: niže ocene, učešće u specijalnim obrazovnim programima, češće odsustvo iz škole, upućivanje školskom psihologu i suspenzije (Clarke-Stewart & Brentano, 2006; Frisco, Muller, & Frank, 2007). Pored toga, rizik za napuštanje škole i adolescentske trudnoće je i do tri puta veći nego kod adolescenata iz intaktnih porodica (Kelly & Emery, 2003).

Veličine efekata u studijama o posledicama razvoda su relativno skromne zbog dobre kontrole karakteristika porodice pre razvoda (0,18-0,33), ali su dobijene grupe razlike dosledno statistički značajne i u longitudinalnim i u studijama poprečnog preseka i uz primenu visoko sofisticiranih metoda (Stallman & Ohan, 2016).

Faktori neprilagođenosti dece razvednih roditelja

Empirijski nalazi o setu činilaca relevantnih za predviđanje maladaptacije dece iz razvedenih brakova, kao najznačajnije faktore rizika vezane za dete izdvajaju: težak temperament (Lengua, Wolchik, Sandler, & West, 2000), muški pol (Rogers, 2004) i predškolski i adolescentni uzrast (Amato & Keith, 1991); a iz porodičnog doma: stalne konflikte roditelja (Amato & Cheadle, 2008), neefikasne vaspitne stilove (Videon, 2002), psihopatologiju roditelja-staratelja (Lizardi et al., 2009), slab kvalitet i gubitak kontakta deteta sa roditeljem koji nema starateljstvo (Peters & Ehrenberg, 2008), ponovni brak roditelja (Dunn, 2002), kao i medijatorsku ulogu niskog socioekonomskog statusa (Hetherington, Bridges, & Isabella, 1998; Leon, 2003).

Među značajnim protektivnim faktorima su: topli emocionalni odnosi deteta sa roditeljima, kooperativno roditeljstvo (Lamela, Figueiredo, Bastosm, & Feinberg, 2016), visok nivo psihološkog funkcionisanja deteta pre razvoda (Lansford, 2009),

bliskost sa braćom/sestarama (Kempton, Armistead, Wierson, & Forehand, 1991) i šira socijalna podrška (Hetherington, 2003).

Istraživanja svedoče da rizik od razvoda valja procenjivati kroz složen skup navedenih i drugih faktora koji prethode i slede posle separacije. Podesan okvir za tu procenu međurelacija mnogih varijabli koje utiču na prilagođavanje dece su model rizika i rezilijentnosti Heteringtona i Stenli-Hagana (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999) i Ruterov (Rutter, 1983) model kumulativnih efekata stresa pri razvodu.

No, bez obzira na izbor modela, u svakom konkretnom slučaju, faktori neprikladnosti identifikovani u istraživanjima moraju se procenjivati za svako dete zasebno, vodeći računa o njegovim specifičnim potrebama i obeležjima okruženja, pre i nakon restruktuiranja porodičnog sistema.

Intervencije pri razvodu

Brojne intervencije razvijene su s ciljem da pomognu deci pri razvodu, a fokusiraju se na rad sa decom, njihovim roditeljima i u zajednici. Mada su provere njihove efikasnosti često metodološki manjkave (bez opsežnijeg ispitivanja direktnog uticaja na prilagođavanje dece) (Amato, 2010), validne evaluacione studije ističu povoljnije efekte intervencija sračunatih na redukciju roditeljskih konflikata i unapređenje bliskosti dece sa roditeljima (Kelly, 2002), poboljšanje roditeljskih kompetencija i podrške deci u školama.

Doslednu empirijsku potvrdu ima medijacija u brakorazvodnom procesu (Beck & Sales, 2000) jer kratkoročno redukuje konflikte, poboljšava saradnju i komunikaciju među roditeljima (Kelly, 1996), a dugoročno, ona u prosečnom trajanju od 5 sati, ostvaruje pozitivan uticaj na odnos između dece i roditelja 10 i 12 godina kasnije; uz nju je adaptacija na razvod bolja, sukobi ređi, a kontakt dece sa roditeljima sa kojima ne žive češći (Emery, Laumann-Billings, Waldron, Sbarra, & Dillon, 2001; Emery, Sbarra, & Grover, 2005).

Ipak medijacija je nedovoljno informaciono fokusirana na perspektivu deteta (Garber, 2004), te se u praksi koriste intervencije u zajednici usmerene na decu. Najčešće se sprovode grupno, u školskom okruženju, u trajanju od 6 do 16 nedelja, s ciljem da se deca ohrabre da razgovoraju o osećanjima vezanim za razvod, da im se obezbedi socijalna podrška, smanji doživljaj izolovanosti i unaprede veštine prevladavanja stresa (Geelhoed, Blaisure, & Geasler, 2001). Evaluacije ovih programa potvrdile su da postoje pozitivni efekti na prilagođavanje dece nakon razvoda (smanjen emocionalni distres, viša samoprocena, percepcija socijalne podrške i kompetentnosti), ali oni izostaju kod dece sa poremećajima u ponašanju (Emery, Kitzmann, & Waldron, 1999; Pedro-Carroll, 2005).

Programi za unapređenje roditeljskih veština razvedenih majki su takođe efikasni, posebno u smanjenju emocionalnih i bihevioralnih problema dece, poboljšanju kvaliteta odnosa dece sa oba roditelja i roditeljskih kompetencija (Haine et al., 2003). Pozitivni odnosi sa detetom i konzistentna disciplina redukuju simptome i učestalost eksternalizovanih problema, mentalnih poremećaja, promiskuitetnog

ponašanja i zloupotrebe alkohola, marihuane i dr. droga kod adolescenata, a ovi efekti ostaju stabilni i 6 godina kasnije (Wolchik et al., 2002).

Zaključak

Razvod roditelja je za decu svih uzrasta bolan tranzicioni proces, praćen bihevioralnim, emocionalnim, psihosocijalnim ili akademskim problemima koji su kod većine prisutni do dve godine nakon razvoda, a kod jedne četvrtine se zadržavaju i u odraslom dobu. Individualizovana procena okolnosti, negativnih posledica, faktora rizika i zaštite i specifičnih potreba deteta, osnov je za predikciju neprilagođenosti i odabir adekvatnih intervencija. Najpovoljniji ishod imaju intervencije usmerene na smanjenje konflikata, unapređenje roditeljskih veština i bliskosti između dece i roditelja i na podršku deci u školama.

Literatura

- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15(3), 355-370.
- Amato, P. R. (2003). Reconciling divergent perspectives: Judith Wallerstein, quantitative family research, and children of divorce. *Family Relations*, 52(4), 332-339.
- Amato, P. R. (2010). Research on divorce: continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 650-666.
- Amato, P. R., & Cheadle, J. E. (2008). Parental divorce, marital conflict and children's behavior problems: a comparison of adopted and biological children. *Social Forces*, 86(3), 1139-1161.
- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.
- Arkes, J. (2015). The temporal effects of divorces and separations on children's academic achievement and problem behavior. *Journal of Divorce & Remarriage*, 56(1), 25-42.
- Beck, C., & Sales, B. (2000). A critical reappraisal of divorce mediation research and policy. *Psychology, Public Policy, and the Law*, 6(4), 989-1056.
- Clarke-Stewart, A., & Brentano, C. (2006). *Divorce: causes and consequences*. New Haven: Yale University Press.
- Dunn, J. (2002). The adjustment of children in stepfamilies: lessons from community studies. *Child and Adolescent Mental Health*, 7(4), 154-161.
- Emery, R. E., Kitzmann, K. M., & Waldron, M. (1999). Psychological interventions for separated and divorced families. In E. M. Hetherington (Ed.), *Coping with divorce, single parenting, and remarriage* (pp. 323-344). Mahwah: Erlbaum.
- Emery, R. E., Laumann-Billings, L., Waldron, M., Sbarra, D. A., & Dillon, P. (2001). Child custody mediation and litigation: custody, contact, and co-parenting 12 years

- after initial dispute resolution. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 69(2), 323-332.
- Emery, R. E., Sbarra, D., & Grover, T. (2005). Divorce mediation: research and reflections. *Family Court Review*, 43(1), 22-37.
- Fagan, P. F., & Churchill, A. (2012). The effects of divorce on children. *Marri Research*, 1-48.
- Frisco, M. L., Muller, C., & Frank, K. (2007). Parents' union dissolution and adolescents' school performance: comparing methodological approaches. *Journal of Marriage and Family*, 69(3), 721-741.
- Garber, B. D. (2004). Directed co-parenting intervention: conducting child-centered interventions in parallel with highly conflicted co-parents. *Professional Psychology: Research and Practice*, 35(1), 55-64.
- Geelhoed, R. J., Blaisure, K. R., & Geasler, M. J. (2001). Status of court-connected programs for children whose parents are separating or divorcing. *Family Court Review*, 39(4), 393-404.
- Haine, R. A., Sandler, I. N., Wolchik, S. A., Tein, J. Y., & Dawson-McClure, S. R. (2003). Changing the legacy of divorce: evidence from prevention programs and future directions. *Family Relations*, 52(4), 397-405.
- Hetherington, E. M. (1999). Should we stay together for the sake of the children? In E. M. Hetherington (Ed.), *Coping with divorce, single parenting, and remarriage* (pp. 93-116). Mahwah: Erlbaum.
- Hetherington, E. M. (2003). Social support and the adjustment of children in divorced and remarried families. *Childhood*, 10(2), 217-236.
- Hetherington, E. M., & Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: a risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 129-140.
- Hetherington, E. M., Stanley-Hagan, M., & Anderson, E. R. (1989). Marital transitions: a child's perspective. *American psychologist*, 44(2), 303-312.
- Hetherington, E. M., Bridges, M., & Isabella, G. M. (1998). What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children s adjustment. *American Psychologist*, 53, 167-184.
- Jeynes, W. (2012). *Divorce, family structure, and the academic success of children*. New York: Routledge.
- Juby, H., & Farrington, D. P. (2001). Disentangling the link between disrupted families and delinquency. *British Journal of Criminology*, 41(1), 22-40.
- Kelly, J. B. (1996). A decade of divorce mediation research: some answers and questions. *Family Court Review*, 34(3), 373-385.
- Kelly, J. B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: a decade review of research. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(8), 963-973.
- Kelly, J. B. (2002). Psychological and legal interventions for parents and children in custody and access disputes: current research and practice. *Virginia Journal of Social Policy and Law*, 10, 129-163.
- Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: risk and resilience perspectives. *Family relations*, 52(4), 352-362.

- Kempton, T., Armistead, L., Wierson, M., & Forehand, R. (1991). Presence of a sibling as a potential buffer following parental divorce: an examination of young adolescents. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 20*(4), 434-438.
- Kessler, R. C., Davis, C. G., & Kendler, K. S. (1997). Childhood adversity and adult psychiatric disorder in the US National Comorbidity Survey. *Psychological Medicine, 27*(5), 1101-1119.
- King, V., & Sobolewski, J. M. (2006). Nonresident fathers' contributions to adolescent well-being. *Journal of Marriage and Family, 68*(3), 537-557.
- Lamela, D., Figueiredo, B., Bastos, A., & Feinberg, M. (2016). Typologies of post-divorce coparenting and parental well-being, parenting quality and children's psychological adjustment. *Child Psychiatry & Human Development, 47*(5), 716-728.
- Lansford, J. E. (2009). Parental divorce and children's adjustment. *Perspectives on Psychological Science, 4*(2), 140-152.
- Lengua, L. J., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., & West, S. G. (2000). The additive and interactive effects of parenting and temperament in predicting adjustment problems of children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology, 29*(2), 232-244.
- Leon, K. (2003). Risk and protective factors in young children's adjustment to parental divorce: a review of the research. *Family Relations, 52*(3), 258-270.
- Lizardi, D., Thompson, R. G., Keyes, K., & Hasin, D. (2009). Parental divorce, parental depression, and gender differences in adult offspring suicide attempt. *Journal of Nervous and Mental Disease, 197*(12), 899-904.
- Manning W. D., & Lamb, K. A. (2003). Adolescent well-being in cohabiting, married, and single parent families. *Journal of Marriage and Family, 65*, 876-893.
- Oldehinkel, A. J., Ormel, J., Veenstra, R., de Winter, A. F., & Verhulst, F. C. (2008). Parental divorce and offspring depressive symptoms: Dutch developmental trends during early adolescence. *Journal of Marriage and Family, 70*(2), 284-293.
- Pedro-Carroll, J. L. (2005). Fostering resilience in the aftermath of divorce: the role of evidence-based programs for children. *Family Court Review, 43*(1), 52-64.
- Peters, B., & Ehrenberg, M. F. (2008). The influence of parental separation and divorce on father-child relationships. *Journal of Divorce & Remarriage, 49*(1-2), 78-109.
- Potter, D. (2010). Psychosocial well-being and the relationship between divorce and children's academic achievement. *Journal of Marriage and Family, 72*(4), 933-946.
- Price, C., & Kunz, J. (2003). Rethinking the paradigm of juvenile delinquency as related to divorce. *Journal of Divorce & Remarriage, 39*(1-2), 109-133.
- Republički zavod za statistiku Srbije (RZS) (2019). *Zaključeni i razvedeni brakovi, 2018*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rogers, K. N. (2004). A theoretical review of risk and protective factors related to post-divorce adjustment in young children. *Journal of Divorce & Remarriage, 40*(3-4), 135-147.

- Rutter, M. (1983). Stress, coping and development: some issues and some questions. In N. Garmezy & M. Rutter (Eds.), *Stress, coping and development* (pp. 1-41). New York: Mc Graw-Hill.
- Stallman, H. M., & Ohan, J. L. (2016). Parenting style, parental adjustment, and co-parental conflict: differential predictors of child psychosocial adjustment following divorce. *Behaviour Change*, 33(2), 112-126.
- Strohschein, L. (2005). Parental divorce and child mental health trajectories. *Journal of Marriage and Family*, 67(5), 1286-1300.
- Sun, Y., & Li, Y. (2002). Children's well-being during parents' marital disruption process: a pooled time-series analysis. *Journal of Marriage and Family*, 64(2), 472-488.
- Videon, T. M. (2002). The effects of parent-adolescent relationships and parental separation on adolescent well-being. *Journal of Marriage and Family*, 64(2), 489-503.
- Wolchik, S. A., Sandler, I. N., Millsap, R. E., Plummer, B. A., Greene, S. M., Anderson, E. R., ... & Haine, R. A. (2002). Six-year follow-up of preventive interventions for children of divorce: a randomized controlled trial. *Jama*, 288(15), 1874-1881.
- Zill, N., Morrison, D. R., & Coiro, M. J. (1993). Long-term effects of parental divorce on parent-child relationships, adjustment, and achievement in young adulthood. *Journal of family psychology*, 7(1), 91-103.

ASSESSMENT OF DIVORCE-RELATED NEGATIVE ISSUES ON MINOR CHILDREN AND POSSIBLE INTERVENTIONS*

Danka Radulović, Natalija Ignjatović

*University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation,
Belgrade, Serbia*

Due to the rapid increase of the incidence of divorce in modern society a growing number of minor children are facing the consequences of this stressful life event. Therefore, based on the analysis of empirical studies, this paper considers negative effects of divorce on children, maladaptation factors and possible interventions. Research findings indicate that, even when variables before parental divorce are controlled, children and adolescents from divorced families are 2.5 times more likely to experience behavioral, emotional, psychosocial, academic and other adaptation problems compared to children and adolescents from nondivorced families (25% : 10%). A number of studies consistently show that long term negative effects of divorce are strongly related to conduct disorders, impulsivity and delinquency of children, as well as depression, anxiety, low self-esteem, problems with parent-child relationship (especially with nonresidential parent), in relations with peers and authority figures. Additionally, they are more likely to have lower academic achievements,

* This paper is a result of the projects "Improving the Quality and Accessibility of Education in Modernization Processes in Serbia" (No. 47008) and "Crime in Serbia: Phenomenology, Risks and the Possibilities of Social Intervention" (No. 47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

drop out of school and have other problems (such as three times higher incidence of teen pregnancy). This paper examines empirically verified factors important for the prediction of long-term unfavorable consequences of divorce on children (child characteristics, parent child relationship, parental conflicts, parental custody, relationship quality with nonresidential parent, remarriage, etc.), as well as individual risk and protective factors important for predicting (mal)adjustment. Additionally, interventions focused on children, on parents and community-based interventions are presented, with the analysis of available research findings on their efficacy. It is concluded that conditions, negative effects, protective and risk factors of divorce need to be carefully and individually assessed having in mind the specific needs of the child, in order to provide a tailored intervention. Parental divorce is a difficult and painful process for children no matter of their age, so it is expected that the adaptation period lasts two years. Generally, interventions focused on the reduction of parental conflict and promotion of positive relations of the child with both parents, such as mediation and supportive programs in schools, show more favorable effects.

Key words: children, adolescents, divorce, maladaptation, interventions